

В. С. Лозовий

В. С. ЛОЗОВИЙ (Кам'янець-Подільський)

Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР

У другій половині листопада 1918 р. незадоволення політикою режиму гетьмана П. Скоропадського вилилося в широкий повстанський рух, очолюваний Директорією. Коли перспектива захоплення влади стала реальною, перед українськими партіями, що брали участь у цьому русі, постало питання про вибір політичних засад державотворення. Він здійснювався в екстремальних умовах взаємодії і соціального протистояння різних сил. Спочатку державні та партійні лідери бачили тільки дві моделі функціонування влади: “диктатуру пролетаріату” та буржуазну демократію. На нараді, яка відбулася на початку грудня 1918 р. у Вінниці, після детального обговорення внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації було вироблено власну модель політичної організації суспільства, що ґрунтувалася на “трудовому принципі”.

Першими порушили питання про вибір політичних засад державного будівництва активні учасники революційного процесу в добу Директорії УНР.

Зокрема, голова Директорії В. Винниченко наголошував на власній особливій ролі у визначенні перспектив української державності. Констатує, що панівні верстви українського суспільства є національно чужими українцям, а робітничий клас здебільшого русифікований, він запропонував прийняти систему Трудових Рад. Критерієм їх формування повинен стати “трудовий принцип”, тобто представництво лише тих суспільних класів, які не експлуатують найману працю. Втілення в життя такого принципу В. Винниченко вважав диктатурою трудового народу ¹.

П. Христюк стверджував, що вибір політичних засад став результатом колективних пошуків різних партій. Обґрунтовуючи необхідність запровадження “трудового принципу”, він наголошував на соціальній та національній ворожості українству поміщиків і капіталістів. Тому останні не повинні брати участь у державному будівництві. Влада має належати Трудовим Радам, сформованим з представників “працюючої людності” ². Аналогічних поглядів дотримувався М. Шаповал. Він також вважав, що саме ігнорування ідеї Трудових Рад, тобто організації влади на класових засадах, було однією з основних причин поразки українського визвольного руху ³.

П. Христюк та І. Мазепа з різних ідеологічних позицій висвітлювали напружену боротьбу, яка точилася між прибічниками класового підходу та прихильниками загальнодемократичних виборів ⁴.

У своїй семитомній праці “Україна в добу Директорії УНР” історик М. Стахів вказував на суперечності при втіленні політичної лінії Директорії. На його думку, лідери УНР дотримувалися “трудового принципу”, щоб таким чином протистояти “демагогії більшовиків”. Тому М. Стахів вважав, що можна було надати виборче право нетрудовим класам, оскільки внаслідок їх незначного відсотку в складі населення вони суттєво не впливали на хід політичного процесу. Тим часом обмеження виборчих прав за класовою ознакою давало підстави західним політикам звинувачувати провід УНР у більшовизмі ⁵.

Інший дослідник з діаспори О. Юрченко, розглядаючи запровадження “трудового принципу” крізь призму державно-правових відносин,

стверджував, що органи влади, утворені на таких засадах, були інституціями парламентського типу, репрезентантами трудової демократії⁶.

Сучасні вітчизняні дослідники історії української революції також висвітлювали зазначене вище питання. Так, В. Верстюк вважає запровадження “трудового принципу” недостатньо ефективним заходом, оскільки воно не принесло бажаних результатів⁷. В. Солдатенко при аналізі даної проблеми наголошує на абстрактно-теоретичному аспекті його прийняття і стверджує, що програма, яка базувалася на зазначених засадах, виявилася нездійсненою, бо панував режим “отаманщини”⁸.

Особливістю етносоціальної структури тогочасного українського суспільства, що зумовила вибір саме такої форми влади, була соціально-класова “неповнота” українського народу і домінування в ньому селянства — єдиного класу, що мав виразно українське “обличчя”⁹. Тому суперечності між українським селом й іншонаціональним містом та українським селянством і чужоземним панством суттєво впливали на визначення ідеології державотворення у добу Директорії.

Істотною проблемою українського суспільства була низька політична культура та національна свідомість широкого загалу. Селянство на перший план ставило здебільшого розв’язання не національно-політичних, а соціальних проблем, насамперед аграрного питання. Оскільки більшість землевласників була неукраїнського походження, основний соціальний інтерес селянства нерозривно пов’язувався з національним¹⁰.

Слід зазначити, що репресії, яких зазнало селянство при гетьманському режимі, певною мірою скомпрометували ідею української державності¹¹. Реакцією селянства на насильства були посилення соціального радикалізму, деструкція адміністративних структур, новий земельний переділ. Перед Директорією постало завдання обрати таку політичну лінію, щоб привернути на свій бік якнайбільше населення і залучити передусім селянство до державотворчої діяльності.

На початку грудня 1918 р. на політичну ситуацію в Україні справляли значний вплив: по-перше, полівіння і радянізація мас та революційні події в деяких країнах Європи; по-друге, перемога Антанти над державами німецького альянсу та початок інтервенції її військ на півдні України. Відповідно, серед української політичної еліти існували дві політичні орієнтації: на радянську владу більшовицького зразка або парламентську демократію західного типу. Соціалістичні партії, які домінували в національно-визвольному русі, помилково вважали, що розгорається вогнище світової революції і треба шляхом лавірування між більшовиками та Антантою дочекатися, поки в країнах, котрі утворюють антантівський союз, не відбудуться революційні зміни¹².

Виходячи із зазначеного, а також враховуючи радикалізацію мас, було вирішено будувати українську державність на класовому “трудовому принципі”, за яким обирати владні структури могли лише робітники, селяни та трудова інтелігенція, а представники експлуататорських класів позбавлялися виборчих прав¹³. Провідники УНР вважали, що “трудовий принцип”, як влада всього трудового народу, на противагу більшовицькій “диктатурі пролетаріату” був адекватною реакцією на виклик часу. На їх думку, він відображав як егалітарні (зрівняльні), так і національно-соціальні настрої народних мас, передусім селянства. З одного боку, надавала можливість брати участь в управлінні державою якнайширшим колом трудового населення, а з іншого, обмежувалися політичні права експлуататорських верств, які були здебільшого іншонаціонального походження.

Щоб легітимізувати нову владу та інституалізувати державність УНР, Директорія на засадах “трудового принципу” провела вибори до Трудово-

го Конгресу, революційного передпарламенту України та вищої законодавчої влади республіки. Цей форум ухвалив “Універсал Трудового Конгресу”, який відіграв роль тимчасової конституції УНР¹⁴. У даному законодавчому акті були закладені суперечливі положення, що надалі використовували в своїх інтересах політичні угруповання різних ідеологічних напрямків. Зокрема, в ньому містилося твердження, що влада на місцях має бути під контролем Трудових Рад (“трудовий принцип”) і тут же декларувалося, що уряд повинен підготувати закон про вибори всенародного парламенту (буржуазно-демократичний принцип). Очевидно, цей документ став компромісом між політичними силами, які орієнтувалися на класові Трудові Ради, та тими, хто сповідував загальнодемократичні засади формування влади в УНР.

Згідно з “Універсалом Трудового Конгресу” Директорія видала “Закон про місцеві Конгреси і Ради трудового народу”¹⁵. Відповідно до нього за “трудовим принципом” і за системою пропорційних виборів повинні були скликатися губернські та повітові Конгреси селянських і робітничих депутатів. За даним законом, державні органи, які репрезентували комісари, були обмежені представницькою трудовою демократичною владою. Таким чином, Директорія у внутрішній політиці сповідувала принцип неповної, “трудової” демократії, тобто влади тільки працюючих верств, а не всього народу.

У той час Ради, як органи влади трудящих, були популярні серед широких народних мас, тому Директорія, щоб перехопити ініціативу, замість більшовицьких Рад вирішила створити Трудові Ради. Останні також були класовими утвореннями, які мали обиратися на основі пропорційного представництва селян, робітників та трудової інтелігенції. На відміну від більшовицької “диктатури пролетаріату”, яка надавала перевагу в Радах робітникам, “трудовий принцип” більше відповідав українським суспільно-політичним реаліям. За ним селянські обранці повинні були домінувати у Трудових Радах, щоб селянська більшість могла контролювати губернські, повітові та інші Ради і знівелювати вплив іншонаціональних депутатів міст, яким була чужа ідея української державності.

“Трудовий принцип” відбивав насамперед політичну позицію есерів та “лівих” соціал-демократів. А більшість в УСДРП визначала його як диктатуру дрібної сільської буржуазії, вважала прийняття “трудового принципу” тимчасовою тактичною поступкою з огляду на радикалізацію мас і загалом виступала за парламентаризм та демократію¹⁶. “Праві” ж партії наполягали на загальному виборчому праві. Надалі різні позиції українських партій призвели до політичного протистояння між ними щодо соціально-класових принципів будівництва органів влади УНР.

У результаті запровадження “трудового принципу”, що синтезував у собі елементи демократії (хоч і обмеженої) та більшовицький класовий підхід, виникла парадоксальна ситуація, при якій Антанта вважала політику Директорії більшовицькою, а більшовики — буржуазною. Це спричинило вороже ставлення до неї обох сторін.

Надалі динаміка подій 1919 р. спонукала лідерів УНР чутливо реагувати на зміни внутрішньої ситуації та міжнародного становища. У лютому—березні 1919 р. політичний курс на порозуміння з Антантою змусив “правий” кабінет С. Остапенка відмовитися від втілення “трудового принципу”¹⁷. Але вже наступна Рада Міністрів, створена з членів УСДРП та УПСР на чолі з Б. Мартосом, знову задекларувала створення Трудових Рад на місцях¹⁸. Прагнення цього уряду очолити масовий повстанський рух змусило його під тиском “лівих” незалежницько-есерівських парти-

занських ватажків підписати Чорноострівську угоду, за якою органи державної влади повинні формуватися за “трудовим принципом”¹⁹.

Дещо пізніше, після переходу проводу ЗОУНР та УГА на територію Наддніпрянщини, з’явився новий центр впливу на політику уряду УНР, але вже “справа”. Диктатор Є. Петрушевич вимагав відкинути “трудовий принцип” і перейти до демократії. Соціал-демократи підтримували таку зміну політики. Відтак урядова коаліція УСДРП та УПСР, створена з тактичних міркувань на основі взаємних компромісів, дала тріщину. Це спричинило різні підходи обох урядових партій до політичної програми Кабінету Міністрів.

Есери наголошували, що уряд повинен втілювати тільки соціалістичні начала, орієнтуватися “на соціальний базис, на настрої революційних мас”²⁰. Вважаючи, що широкі маси підтримували революційні гасла, есери не допускали можливості входження представників ліберально-буржуазних партій до державних органів.

Натомість соціал-демократи підкреслювали, що уряд мав боротися за самостійність та проводити демократичний курс. Вони виступали за обрання парламенту всім населенням. Отже, урядові партії дотримувалися різних поглядів на політичні засади організації влади. Коли внутрішня та міжнародна ситуація зумовила необхідність зміни політичних принципів державотворення, це ледь не призвело до кризи двопартійного Кабінету Міністрів.

На початку серпня 1919 р. посилювався тиск на уряд УНР галицького проводу та “правої” опозиції. З-за кордону надходила інформація українських представників, що великі західні держави визнають УНР, якщо її уряд оголосить себе прихильником демократії²¹. До того ж, спостерігалося певне поправління повстанського руху. Деякі його ватажки заявили про те, що багато партизанських селянських загонів не дотримуються прорадянських класових позицій і можуть прийняти демократичні принципи державотворення²².

Всі ці чинники остаточно переконали С. Петлюру та соціал-демократів, що треба відійти від “трудового принципу” і перейти до загальнодемократичних виборів. Тому ЦК УСДРП 2 серпня 1919 р. запропонував ЦК УПСР ввести до Кабінету Міністрів представників інших партій, щоб зняти напруження між галицьким проводом, “правою” опозицією та урядом УНР. Також ставилося питання про заміну “трудового принципу” демократичними виборами і скликання парламенту. На створення коаліційного уряду лідери есерів ще могли погодитися, але продовжували наполягати на запровадженні “трудового принципу”²³.

У полеміці, що розгорнулася з приводу політичних засад державотворення, представники обох партій апелювали до законодавчого акту — Універсалу Трудового Конгресу. Соціал-демократи підкріплювали свої аргументи тією частиною Універсалу, де йшлося про вибори всенародного парламенту (що означало перехід до демократії), а есери посилювалися на ту частину документа, де згадувалися Трудові Ради селян та робітників.

С. Петлюра був незадоволений цією полемікою та наслідками переговорів між представниками урядових партій. Він викликав міністра та члена ЦК УСДРП І. Мазепу і заявив, що міжнародне та внутрішнє становище спонукає Директорію звернутися до уряду з листом, аби негайно був підготовлений закон про вибори до парламенту на основі загального виборчого права²⁴.

6 серпня 1919 р. ЦК УСДРП в ультимативній формі висунув ЦК УПСР умови подальшого співробітництва двох урядових партій: 1) визнання принципу широкої демократії та 2) перехід до загального виборчого

го права. У відповідь на це ЦК УПСР ухвалив постанову про “цілковиту неприємливість” зазначених умов, про розрив коаліції з УСДРП та вихід з кабінету. Назривала урядова криза. Але сигнали з-за кордону про необхідність негайної зміни внутрішньої політики уряду в напрямку проголошення парламентського ладу та утворення демократичного кабінету, а також “поправління” селянства спонукали есерів замислитися над своїми подальшими діями²⁵.

С. Петлюра та соціал-демократи, відчуючи тиск “правих” та “лівих” політичних сил, шукали найбільш оптимальний варіант виходу з скрутного становища. За “правими” стояла боєздатна галицька армія, яка успішно наступала по всьому фронту. За “лівими” була значна кількість повстанських загонів, які можна було використати у боротьбі з ворогами УНР. Соціал-демократи намагалися задовольнити вимоги українських “правих” кіл та західних держав і зберегти впливових у масах есерів як союзників у подальшій боротьбі.

Тому ЦК УСДРП дав пояснення ЦК УПСР, що соціально-економічний напрям політики буде збережено. Входження представників “правих” партій у кабінет планується зробити за персональним принципом — не більше 2—3 осіб, і уряд фактично залишиться соціалістичним, буде проводити попередню, але дещо скориговану політику. Есерів запевняли, що декоративна зміна може привести до визнання УНР країнами Заходу.

Крім того, знаючи бажання есерів обмежити владу Директорії, соціал-демократи запропонували скласти конституційний акт про права та відносини уряду з Директорією, а до затвердження цього документа — вважати за правило, що Директорія видає свої розпорядження тільки через відповідні міністерства²⁶.

Зрештою, есери поступилися і 12 серпня 1919 р. Рада Міністрів ухвалила видати від імені уряду відозву про подальший напрямок політики УНР²⁷. У цьому документі зазначалося, що уряд готує проект закону про вибори в парламент з правами Установчих зборів і про реформування органів місцевого управління на основі всенародного виборчого права. До того ж, уряд закликав до об’єднання всіх демократичних сил України, які стоять на позиціях самостійності²⁸.

Ця декларація була політичним документом, що знаменував поворотний пункт у державному будівництві незалежної України доби Директорії. Провід УНР відкинув класовий “трудовий принцип” державотворення і заявив про перехід до загальнонародських, демократичних засад побудови українського республіканського ладу.

У відповідь на декларацію Ради Міністрів Директорія підкреслила, що єдиним шляхом відбудови Української Республіки є демократичний лад, який забезпечить народу широкі права самоврядування. Принцип загального виборчого права рішуче відкидав політичне домінування будь-якого класу — селянства у формі “трудового принципу” чи робітників у формі “диктатури пролетаріату”. Вищі органи влади УНР визнали нагальну потребу об’єднання всіх демократичних державотворчих українських та іншонаціональних сил для спільної боротьби за незалежність²⁹.

Запекла боротьба між провідними українськими партіями навколо політичної дилеми — “трудовий принцип” чи “загальні вибори” — показала всю складність соціально-політичної ситуації в Україні. Тут переплелись програмні ідеологічні засади тих чи інших партій і реальна обстановка в країні та світі. Есери доводили, що більшість повстанських загонів очолюють їхні однопартійці, і це було свідченням підтримки селянством політики УПСР, яка сповідувала “трудовий принцип”.

Соціал-демократи стверджували, що “трудовий принцип” — це диктатура селянства, він відсторонює від державотворчого життя культурні, інтелігентські сили, які найбільш придатні для організації політичних, адміністративних, економічних структур держави. А більшість селянства не здатна навіть свідомо сприйняти саму ідею державного будівництва або організованого суспільного та громадського життя. До того ж, відбудова господарства України неможлива без допомоги розвинутих країн Заходу, а вони, безумовно, виступають за демократизацію суспільства.

Тому загальні вибори дають можливість залучити до державотворчого процесу кращі інтелектуальні сили, отримати у представницьких органах більшість представникам українського селянства, що є гарантією від захоплення влади чужинцями. Таким чином, зміна політичних засад державотворення була в той час цілком виправданим політичним кроком, доводили соціал-демократи ³⁰.

27 серпня 1919 р. Раду Міністрів УНР було реорганізовано ³¹. Вона, як і раніше, складалася з членів УСДРП та УПСР, лише три посади мали зайняти соціалісти-федералісти. У своїй заяві уряд задекларував прихильність принципам загального виборчого права при виборах у всі політичні установи народної влади і обіцяв при першій нагоді скликати український парламент з установчими функціями. Було підтверджено передачу земель великих власників селянству без викупу ³². Це був компромісний документ, у якому декларувався принцип буржуазної демократії та революційний принцип соціалізації землі, які, по суті, взаємовиключали один одного.

Проголошуючи загальне виборче право і парламентаризм, уряд мав намір добитися послаблення тиску “правих”, об’єднати українські самостійницькі сили та добитися визнання суверенітету УНР міжнародним співтовариством. Разом з тим, розуміючи, що основною пружиною селянської повстанської боротьби було земельне питання, уряд підтвердив, що твердо виступає за соціалізацію землі і намагається зберегти та розширити соціальну базу української державності.

Надалі, незважаючи на те, що боротьба навколо політичних засад державотворення тривала, уряд УНР вже не відходив від курсу на демократичний розвиток українського суспільства, проголошеного декларацією від 12 серпня 1919 р. Класовий “трудовий принцип” остаточно було відкинуто.

Звичайно, як прийняття “трудового принципу”, так і проголошення загальнодемократичних виборів слід розглядати як декларації намірів, оскільки жоден з них внаслідок воєнно-політичних обставин не втілювався в життя. Однак показ розстановки класових і політичних сил, запеклої боротьби навколо вибору ідеологічної та політичної платформи державного будівництва і ухвалених в результаті неї рішень дає можливість визначити тенденції подальшої політичної, соціально-економічної лінії розвитку УНР за більш сприятливої військової ситуації.

¹ Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990. — Т. 3. — С. 141.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 4. — С. 8.

³ Шаповал М. Занепад УНР. — Прага, 1928. — С. 5, 9.

⁴ Христюк П. Назв. праця; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Прага, 1942. — Т. 2. — С. 38.

⁵ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Скрентон, 1962. — Т. 1. — С. 145, 155—156.

⁶ Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. — Мюнхен, 1971. — С. 217, 232.

⁷ Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка під проводом Директорії // Історія України: нове бачення. — К., 1996. — Т. 2. — С. 78.

- ⁸ С о л д а т е н к о В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1999. — С. 113.
- ⁹ Ш а п о в а л М. Соціологія українського відродження. — К., 1994. — С. 31—34.
- ¹⁰ С т а х і в М. Україна в добі Директорії УНР. — Т. 1. — С. 105.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 116, арк. 7.
- ¹² Ф е д е н к о П. Повстання нації // Збірник пам'яті С. Петлюри. — К., 1992. — С. 77, 80; Робітнича газета. — 1919. — 1 січ.
- ¹³ В и н н и ч е н к о В. Відродження нації. — Т. 3. — С. 170—173.
- ¹⁴ С л ю с а р е н к о А., Т о м е н к о М. Історія української Конституції. — К., 1993. — С. 94.
- ¹⁵ Українська ставка. — 1919. — 21 лют.
- ¹⁶ Робітнича газета. — 1919. — 16 січ.
- ¹⁷ С т а х і в М. Назв. праця. — Т. 6. — С. 125.
- ¹⁸ Робітнича газета. — 1919. — 15 квіт.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3933, оп. 1, спр. 15, арк. 2.
- ²⁰ Трудовий шлях. — 1919. — 17 лип.
- ²¹ Ш а п о в а л М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 148.
- ²² М а з е п а І. Творена держава (Боротьба 1919 р.) // Збірник пам'яті С. Петлюри. — С. 42—43.
- ²³ Х р и с т ю к П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 153.
- ²⁴ М а з е п а І. Україна в огні й бурі революції. — Т. 2. — С. 38.
- ²⁵ Трудова громада. — 1919. — 2 серп.; Шлях. — 1919. — 9 верес.
- ²⁶ Х р и с т ю к П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 154—155.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 3305, оп. 1, спр. 9, арк. 10 зв.
- ²⁸ Вісник Української Народної Республіки. — 1919. — 16 серп.
- ²⁹ Україна. — 1919. — 16 серп.
- ³⁰ Там же. — 12 серп.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 26, арк. 59, 103.
- ³² Український козак. — 1919. — 20 верес.